

МІЛАНСЬКИЙ ЕДИКТ 313 Р. – ЮРИДИЧНЕ ПІДґРУНТЯ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

В данном исследовании предоставляется историко-правовой анализ Миланского эдикта императоров Константина Великого и Лициния (313 г.), где впервые определяются основы правового статуса церкви как религиозной организации. Он закрепил status quo, сложившийся между христианством и государством, христианством и язычеством, христианством и другими конфессиональными объединениями. К тому же, легализируя христианство, власть фактически признала и санкционировала своеобразную конкурентную борьбу с язычеством. Отмечается, что изменилось не только отношение к христианству, о чем говорится в большинстве работ по этой проблематике, но и понимание религии, ее роли и места в государстве.

In this research is given istoriko-legal analysis of the Milanese edict of emperors of Konstantina Great and Liciniya (313), where bases of legal status of church are first determined as to religious organization. He fastened status quo, folded between christianity and state, christianity and paganism, christianity and other confessional associations. Besides, legalizing christianity, power actually acknowledged and sanctioned original competitive activity with paganism. It is marked that changed not only attitude toward christianity, about what talked in most works on this problematike but also understanding of religion, its roles and places in the state.

Дослідження питань, пов'язаних із процесом становлення християнської церкви як релігійної організації, її нормативним оформленням на державному рівні, еволюцією християнства як державної релігії відноситься саме до тих актуальних наукових досліджень, які можуть зацікавити й сьогодні. Звертаючись до подібних історико-правових досліджень ми починаємо краще розуміти складні перепитії та реалії відносин церкви та держави у теперішній час в сучасній Україні.

Міланський едикт, виданий августами Костянтином та Ліцинієм в 313 р., є важливим рубежем в історії відносин між церквою та державою, який розділив дві абсолютно різні по характеру епохи. Оцінки його значення серед істориків завжди

були неоднозначними, оскільки слугували вираженням цілого комплексу наукових поглядів [1, с. 102] Так, у вітчизняній та зарубіжній історико-юридичній літературі окресленій проблематиці приділяли увагу О. І. Бриліантов, О. П. Каждан, Н. Н. Воробйова, О. Зеєк та ін.

Основною віхою в історії християнства вважають 313 р., коли Міланським едиктом християнству було надане право легального існування у Римській імперії. Поява цього документа стала можливою внаслідок сукупності об'єктивних чинників, які склалися на початку IV ст. і які обумовили союз християнства та Римської імперії.

Текст Міланського едикту зберігся лише у Церковній історії Євсевія, що дозволило ряду вчених оспорювати авторство Костянтина, його роль у виданні едикту, а також місце появи і форму цього важливого документа.

Першим, хто сформулював ці сумніви, був видатний дослідник пізньої античності – О. Зеєк (O. Seeck) [2]. У вітчизняній науці найбільш аргументовано ця точка зору обґрунтована О. П. Кажданом [3, с. 214-217]. Однак, слід зазначити, що таке трактування Міланського едикту не можна визнати загальнопоширеним. Усе ж таки домінує традиційне, сприйняте від Євсевія, розуміння едикту та ролі Костянтина Великого [4].

Існує також точка зору, що Міланський едикт лише розвинув ті принципи, які містив едикт 311 р., виданий Галерієм [5]. З його появою припинялося будь-яке переслідування християн. Прихильником такої позиції у вітчизняній історіографії є О. П. Каждан. “Християнство одержало перемогу над поганством не за один день. Це був тривалий процес. Його офіційним початком слід вважати едикт Галерія від 311 р. [6, с. 217].

Думається, варто наслідувати традиційне розуміння Міланського едикту як першого значного законодавчого припису державної влади, за посередництва якого було легалізовано християнські віровчення і культ. Міланський едикт є специфічним історичним та правовим джерелом, що є релігійним за своїм характером та змістом. Підходити до нього із звичайними джерелознавчими критеріями (хронологія, ступінь співпадіння з едиктом 311 р.), уявляється, було б не зовсім вірно. Міланський едикт слід оцінювати з позиції християн, їх розуміння історичної долі християнства та значимості тих чи інших імператорських приписів. Позиція християн стосовно обох едиктів є вельми однозначною: лише з

Міланським едиктом асоціюється початок вільного відправлення християнського культу [7]. Крім того, аналіз змістовної сторони Міланського едикту дозволяє дійти висновку про те, що він є більш значним, ніж едикт Галерія.

Едикт присвячено християнам та християнському віровченню, а також умовам та обставинам відправлення християнського культу. Однак пов'язувати його лише з християнством, як здається, було б помилкою: “дарувати християнам і всім вільно та за власним бажанням обирати віру” [8], “кожному дарується свобода звернутися до тієї віри, яка, на його думку, йому підходить” [9], “надається свобода й іншим, за бажанням, дотримуватися своєї віри... нехай кожен вільно, за власним бажанням, обирає собі віру” [10].

Отже, поруч із християнством, знято заборону і з інших культів, хоча присвячено едикт саме християнству. Об'єктивно це означає виокремлення, вільне чи невольне, християнства іншим нехристиянським релігійним об'єднанням, що є природним, оскільки Християни склали більшість із тих, хто не сповідував офіційного культу.

Тим часом, Міланський едикт є, насамперед, юридичним документом, який не може бути кимось скасованим і який у подальшому став підґрунтям для розробки правових норм з цієї проблеми. Отже, саме Міланський едикт встановлює основи формування специфічного статусу християнської церкви, основною рисою якого є протиставлення християнства іншим релігійним об'єднанням, його винятковість порівняно з ними. Едиктом також проголошено тотожність християнства (як віровчення) і церкви (як організації) [11].

У подальшому законодавстві також не буде різниці між поняттями “християнство” та “церква”. Цікавою у цьому плані є адресність постміланських законів, які адресовано не посадовим особам, як звичайно, а безпосередньо християнам. Як адресат виступає тут все християнське населення міста, місцевості тощо [12]; духовенство [13], усі біскупі [14], частина біскупів [15], але, незалежно від адресатів, вони персоніфікуються з усім християнським вченням, усією церквою в цілому.

У Міланському едикті статус християнства розглядається не лише у сукупності і в об'єднанні з іншими конфесіями, але й з тим, що має до християнства дуже непряме відношення: майно фізичних та юридичних осіб, які не є християнами: “оскільки християнам належали не лише ті місця, де вони зазвичай збирались, але й

інші, що є у власності не лише приватних осіб, але усієї громади, то... ти віддаси розпорядження про повернення їх без жодних зволікань християнам, тобто усій їхній громаді і кожним зборам, дотримуючись, звичайно, вказівки про те, що ті, хто поверне ці місця безкоштовно, може розраховувати на винагороду від нашої доброти" [16]. При цьому звертає на себе увагу той факт, що для авторів едикту не має значення статус тих, хто володіє майном. Законодавці виходять у цьому випадку з інтересів християнської церкви, інтересам нехристиян відведене другорядне місце. З точки зору норм римського права випадок безпрецедентний, оскільки основне призначення права полягає у врахуванні та відображенні інтересів всіх осіб, виходячи з принципів справедливості, а не з політичної доцільності і розрахунків. Едикт інтереси однієї, конкретної конфесії, ставить вище інтересів усього іншого, нехристиянського населення імперії. Міланський едикт забезпечив доходи церкви так само, як і її спокій. Так, цим документом визнано існування особливого виду земельної власності "для блага церкви в цілому, а не окремих осіб". Така урочиста заява з боку верховного сановника була сприйнята у всіх трибуналах як принцип цивільного права [17, с. 397]. Християнам не лише повернули землі і будинки, що їм належали, але вони отримали законні права на все те майно, яким вони користувалися до цього часу завдяки поблажливості світської влади. З того моменту, як християнство стало релігією імператора та імперії, національне духівництво могло вимагати коштів для належного його стану існування. Через вісім років після видання Міланського едикту Костянтин дарував усім своїм підданим без винятку право заповідати своє майно на користь кафолічної церкви [18]. Цей закон було видано в Римі у 321 р.

Основи правового статусу церкви як релігійної організації також вперше визначаються у Міланському едикті, який закріпив *status quo*, що склався між християнством і державою, християнством і поганством, християнством та іншими конфесійними об'єднаннями на момент появи цього акта. Таким чином, у Міланському едикті закріплюється територіальна і внутрішня структура християнської церкви, яка склалася на той час; юридичне закріплення отримують взаємини християнства з приватними особами, нехристиянськими релігійними та нерелігійними організаціями. До того ж, легалізуючи християнство, влада фактично визнала і санкціонувала своєрідну конкурентну боротьбу

з поганством. В цілому, оцінюючи роль та значення Міланського едикту, слід зазначити, що ним змінилось не лише ставлення до християнства, на чому наголошується у більшості праць з цієї проблематики, а й розуміння релігії, її ролі і місця в державі. Едикт проголошує свободу у виборі релігії, яка, на відміну від попередніх часів, трактується вельми широко, оскільки мається на увазі не лише духовна свобода, яку римська держава і не заперечувала, але й свобода у виборі культу. А от такого раніше не було. Тому у Міланському едикті, здається, зроблено спробу ввести дійсну свободу совісті, віротерпимості. На жаль, слід визнати, що практична реалізація едикту призвела до протилежного результату: духовної та релігійної монополії християнської церкви.

Слід зазначити також, що Міланський едикт є важливим для християнства тим, насамперед, що не лише дозволив йому існувати поряд з іншими релігіями, але й взяв його під захист держави. Тому цим едиктом ще не затверджується явний пріоритет християнської церкви над іншими, як стверджують деякі історики [19, с. 29-30], а готується для цього міцне підґрунтя.

Під час свого правління імператор Костянтин продовжив політику, започатковану Міланським едиктом. Цю політику часто називають звучним словом “революція” і протиставляють релігійній політиці Діоклетіана, що здійснював найгучніші гоніння на християн. Однак сутність релігійної політики обох творців доміную, попри їх протилежне ставлення до християн, була тотожною: і Діоклетіан, і Костянтин шукали ідеологічне підґрунтя, ідеологічну опору новій державній системі. Але, якщо Діоклетіан у цих пошуках виявився консерватором, тому що намагався пристосувати до нової системи стару релігію, то Костянтин дійсно пішов революційним шляхом, уклавши союз з релігією, що раніше переслідувалася. З точки зору подальшої ролі християнства у всесвітній історії епоха Костянтина дійсно була у певному сенсі революційною, оскільки становище християнства змінилося кардинально [20, с. 216].

Разом з тим, заходи, що їх здійснив Костянтин, були лише відправною точкою тих процесів, які тривали протягом усього IV ст. і отримали більше чи менше оформлення вже за правління Феодосія, якого, так само як і Костянтина, було удостоєно церквою почесного титулу Великий.

Політика Костянтина стосовно християнської церкви відповідала потребам часу, сприяла консолідації суспільства і зміцненню

системи доміную і в цілому виявилася ефективною. Однак сам імператор був не досить послідовним. Справа в тому, що одним із перших актів, виданих після легалізації християнства, християнські клірики звільнялися від муніципальних повинностей, хоча, з фінансових міркувань Костянтин заборонив перехід до кліру куріалам, що мали великі статки. Церкву було звільнено від податку на нерухоме майно, хоча цей закон поки що не поширювався на церковні землі. Церкві було надане право звільнення рабів, хоча зробити це можна було лише з доброї волі хазяїна і при свідках. Церкві також було надано судову владу, хоча поширювалася вона лише на цивільні позови. Християнські храми отримали право притулку, хоча таким самим правом протягом сторіч вже користувалися поганські святині. Найбільш значним заходом Костянтина на користь християнства вважають розпорядження про те, щоб збір з певної частини податної землі віддавався на користь місцевої церкви, що заклало підвалини економічної могутності церкви.

Виявляючи покровительство християнській церкві, Костянтин все життя залишався поганцем і прийняв хрещення лише перед смертю. Він мав титул великого понтифіка, будучи, таким чином, главою усього жрецького стану, за ним зберігався культ імператора, до якого був приєднаний культ його роду, його монети являли собою обережну неоднозначність, яка дозволяла його підданим-поганцям розуміти їх символізм у традиційному сенсі, і навіть його патронат над справами християнської церкви міг бути представлений як частина традиційних імператорських обов'язків [21, с. 25-27].

Легалізуючи християнство і наділяючи його привілеями, Костянтин переслідував, насамперед, політичні цілі. Його завданням було зміцнення державного механізму імперії, який був послаблений подіями II – III ст. ст., консолідація суспільства і зміцнення доміную. І хоча Костянтин віддавав перевагу християнству, на думку науковців, він не збирався робити християнство єдиною офіційною державною релігією Римської імперії і його релігійна політика трактується як така, що є терпимою до різних вірувань та релігій.

Як уже зазначалось, існує не лише позитивна оцінка ролі Костянтина у легалізації християнської церкви. Уже IV ст. було часом трагічних протиріч. Імперія стала християнською, з'явився шанс трансформувати всю людську творчу діяльність. І однак

саме з цієї християнізованої імперії починається втеча: втеча в пустелю. Втеча у чернецтво в IV ст. була, перш за все, втечею від імперії. Аскетичне зречення, насамперед, припускає повну відмову від власності, від цього світу і його соціальних зв'язків. Таким непротим і неоднозначним постає у викладенні Г. Флоровського період одержавлення християнської церкви, визнання її статусу на державному рівні [22].

Загалом критично оцінюючи основні положення і роль Міланського едикту, яким визначено принципи релігійної політики Костянтина, О. Шмеман [23], наприклад, доходить висновку, що і цей, і наступні едикти на захист церкви насправді виявилися для неї шкідливими. Вельми цікавою є теза історика про те, що саме симбіоз християнської церкви з державою став наслідком “монополії Християнства, що на століття знищила будь-яку релігійну свободу”. Таким чином, перемога Костянтина не була перемогою, а навпаки – поразкою церкви. Знадобилися століття, щоб те нове розуміння особистості, яке має корінням Євангеліє, переросло і в нове розуміння держави, обмежило її невід’ємними правами цієї особистості. Навернення Костянтина до християнства привело до того, що теократичний абсолютизм античної державності став невід’ємною частиною християнського сприйняття світу.

Таким чином, в підсумку слід зазначити, що з виданням в 313 р. Міланського едикту, який встановив новий напрямок релігійної політики римської держави, за християнською церквою були визнані права юридичної особи. Був покладений початок офіційного визнання християнської церкви як релігійної організації та закріплення її правового статусу.

Література:

1. Воробьева Н. Н. Проблема отношений христианской церкви и государства в Римской империи I – IV вв. в освещении отечественной историографии в кон. XIX – нач. XX в. – Омск: Изд-во ОмГУ, 2005.
2. Seeck O. Das sogenannte Edikt von Mailand // Zeitschrift for Kirchengeschichte. Bd. 12.1891. З деяко іншими запереченнями виступив J. R. Knipfing (Das angebliche Mailander Edikt v J. 313 im Lichte der neueren Forschung // Ibidem. Bd. 40.1921).
3. Каждан А. П. Судьбы христианства при Константине // Византийская история. – 1965. – № 5.

4. Див., наприклад: Boyd W. Op. cit. – P. 21; Bradbury S. Op. cit. – P. 135-139; Millar F. The emperor in the Roman world (31 B. C. – A. D.). – Ithaca, 1977. – P. 222, 253, 319; [248] Bowersock G. W. From emperor bishop: the self-conscious transformation of political power in the fourth century A. D. // CPh. Vol. 81. – № 4. – P. 298-307; [251] Case Shirley Gackson. The acceptance of Christianity by the Roman emperors // Papers of the American society of church History. – New York, 1990. – P. 45-64; Stark R. Op. cit. – P. 11.
5. Евсевий X, 4, 6-9.
6. Каждан А. П. Судьбы христианства при Константине // Византийская история. – 1965. – № 5.
7. Сократ I, 2; I, 3; I, 4; Север II, 33; Феодорит I, 2.
8. Евсевий X, 5, 4.
9. Евсевий X, 5, 5.
10. Евсевий X, 5, 8.
11. Евсевий X, 5, 5 – 10.
12. CTh. XVI, 1, 2. (Кодекс Феодосія).
13. CTh. XVI, 2, 8.
14. CTh. XVI, 2, 10.
15. CTh. XVI, 2, 23.
16. Евсевий X, 5, 11.
17. Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи: Закат и падение Римской империи: В 7 т.: Пер. с англ. – М.: ТЕРРА, 1997. – Т. 2.
18. CTh. XVI, 2, 4.
19. Див., наприклад: Гроссу Н. Миланский эдикт. – Труды Киевской Духовной академии. – К., 1913.
20. Покровский И. А. История римского права. – 2-е изд., испр. и доп. – Петроград: Издание Юрид. книж. склада «Право», 1915.
21. Казаков М. М. Христианская церковь и Римская империя в IV веке // Ивонин Ю. Е., Казаков М. М., Керов В. Л., Курбатов Г. Л., Федосик В. А. Очерки истории христианской церкви в Европе (Античность, средние века, Реформация). – Смоленск: Смоленский государственный педагогический университет, 1999.
22. Флоровский Г. Христианство и цивилизация // В кн.: Избранные богословские статьи. – М.: Пробел, 2000.
23. Шмеман А. Исторический путь православия. – Н. -Йорк, 1953.